PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

O‘ZBEK TILIDA SO‘Z YASOVCHI QO‘SHIMCHALARNING MORFOLOGIK-SEMANTIK TIZIMI VA TASNIFI

Jumayeva Gulnora Abdulla qizi
Gmail: JumayevaGulnora@.com
Aliyeva Shahnoza Bahrom qizi
Gmail: shahnozamaliyeva@11.com
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya fakulteti talabalari
https://doi.org/10.5281/zenodo.23121480

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘z yasovchi qo‘shimchalarning morfologik tuzilishi, semantik imkoniyatlari hamda uslubiy xususiyatlari atroflicha tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida ot, sifat, fe’l va ravish yasovchi qo‘shimchalar turkumlar kesimida tasniflanib, ularning unumlilik va unumsizlik darajalari, derivatsion potensiali hamda neologizmlar hosil qilishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada so‘z yasovchi affikslarning yangi leksik birliklarni shakllantirishdagi amaliy ahamiyati, badiiy, ilmiy va publitsistik uslublardagi ekspressiv imkoniyatlari hamda kompyuter lingvistikasidagi roli yoritib berilgan.
Kalit so‘zlar so‘z yasalishi, so‘z yasovchi qo‘shimchalar, affiksal usul, unumli qo‘shimchalar, unumsiz qo‘shimchalar, derivatsion potensial, semantikaning o‘zgarishi, neologizmlar, uslubiy imkoniyatlar.

Abstract: This article comprehensively explores the morphological structure, semantic potential, and stylistic characteristics of word-forming suffixes in the Uzbek language. The study classifies noun, adjective, verb, and adverb-forming suffixes across grammatical categories, analyzing their levels of productivity, derivational potential, and role in generating neologisms. Furthermore, the paper highlights the practical significance of derivational affixes in creating new lexical units, their expressive capabilities in literary, scientific, and journalistic styles, as well as their importance in computational linguistics.
Keywords word formation, word-forming suffixes, derivational affixes, productive suffixes, non-productive suffixes, derivational potential, semantic shift, neologisms, stylistic capabilities.

Kirish

O‘zbek tili lug‘at tarkibining uzuksiz boyib borishi, jamiyatda sodir bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnikaviy hamda madaniy o‘zgarishlar natijasida paydo bo‘layotgan yangi tushuncha va hodisalarning nomlanishi bevosita so‘z yasalishi jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Tilshunoslikda so‘z yasalishi morfologik (affiksal) va sintaktik (kompozitsiya, ya’ni qo‘shish) usullar orqali amalga oshiriladi, biroq ular orasida morfologik usul — ya’ni o‘zak yoki negizga so‘z yasovchi qo‘shimchalarni biriktirish orqali yangi leksik birlik hosil qilish yetakchi o‘rin tutadi. So‘z yasovchi qo‘shimchalar (derivatsion affikslar) shakl yasovchi (sintaktik yoki grammatik)

qo‘shimchalardan obyektiv ma’no hosil qilishi va mutlaqo yangi tushunchani shakllantirishi bilan tubdan farqlanadi. Masalan, ish otidan -chi affiksi orqali hosil qilingan ishchi so‘zi yoki bil fe’lidan -im affiksi vositasida yasalgan bilim otida manba so‘zning semantik chegarasi kengayib, yangi leksik ma’no vujudga keladi. Shuningdek, so‘z yasovchi qo‘shimchalar ko‘pincha so‘zlarni bir grammatik turkumdan ikkinchisiga ko‘chirish (transpozitsiya) imkoniyatiga ega bo‘lib, ot turkumidagi so‘zdan sifat (tosh so‘zidan toshli) yoki fe’l (tosh so‘zidan toshmoq) hosil qila oladi. Shu sababli, so‘z yasovchi qo‘shimchalarning ichki imkoniyatlari va ularning derivatsion potensialini tadqiq etish o‘zbek tili grammatikasi hamda leksikologiyasining eng muhim nazariy va amaliy masalalaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida ot va sifat turkumiga oid so‘z yasovchi qo‘shimchalar o‘zining unumliligi va ma’no ko‘lami bo‘yicha eng boy tizimlardan birini tashkil etadi. Ot yasovchi qo‘shimchalar manba so‘zning xarakteriga ko‘ra otdan ot yasovchilar va fe’ldan ot yasovchilarga bo‘linadi. Otdan ot yasovchi qo‘shimchalar sirasiga shaxs va kasb-kor otlarini hosil qiluvchi -chi (suvchi, haydovchi, sportchi, temirchi), birgalik va tengdoshlikni ifodalovchi -dosh (sinfdosh, kasbdosh, vatandosh), o‘rin-joy otlarini yasovchi -zor, -loq, -iston, -xona, -goh (olmazor, toshloq, O‘zbekiston, kutubxona, oromgoh) hamda mavhum tushuncha va holat otlarini yaratuvchi -lik (bolalik, do‘stlik, go‘zallik) kiradi. Fe’ldan ot yasovchi affikslar esa harakat mahsuli va natijasini bildiruvchi -m, -im, -um (kiyim, bo‘lim, bilim), qurol-asbob hamda moslama otlarini yasovchi -gi, -ki, -g‘i, -qi, -g‘ich, -qich (supurgi, purkagich, chopqich, tutqich), shuningdek, harakat nomini ifodalovchi -v, -sh, -ish (qurilish, yozuv, kelishuv) orqali namoyon bo‘ladi. Sifat yasovchi qo‘shimchalar ham xuddi shunday ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: otdan sifat yasovchilar belgining mavjudligini anglatuvchi -li (aqlli, tajribali, bilimli), belgining yo‘qligini inkor etuvchi -siz (suvsiz, mehrsiz, foydasiz), vaqt hamda o‘ringa nisbat beruvchi -gi, -ki, -daki (bahorgi, kechki, uydagi) va o‘xshatish ma’nosini yuklovchi -simon, -iy (odamsimon, ilmiy) orqali shakllanadi. Fe’ldan sifat yasovchilar esa odat tusiga kirgan belgini bildiruvchi -g‘on, -qon, -kan (bilag‘on, tirishqoq), harakat natijasidagi holatni ko‘rsatuvchi -ma (qovurma, osma, bo‘yoqma) hamda -q, -ik, -uk (ochiq, eskirik, teshik, siniq) affikslari yordamida hosil qilinib, tilda sifatlar leksikasining doimiy ravishda boyib borishini ta’minlaydi.

Fe’l va ravish yasovchi qo‘shimchalar harakat, holat, tarz va bajarilish usulini ifodalashda alohida o‘rin tutadi. Nomlardan (ot, sifat, taqlid so‘zlar) fe’l yasovchi qo‘shimchalar orasida -la affiksi eng unumli va keng doirali vosita bo‘lib, u juda rang-barang ma’no guruhlariga ega harakatlarni shakllantiradi (ishla, tuzla, gullab, tezla, tayyorla, tishla). Bundan tashqari, holat va rang-tus o‘zgarishini ifodalovchi -al, -ar, -ay (oqar, ko‘kar, sarg‘ay, o‘ng‘al), ehtiyoj yoki xohishni ko‘rsatuvchi -sa (suvsa, do‘stsa), hamda taqlid so‘zlardan tovush va harakat fe’llari yasovchi -illa, -ulla (vaqilla, g‘ujulla, yarqilla, taqilla) qo‘shimchalari mavjud. Fe’ldan fe’l yasaydi deb qaraluvchi va harakatning bajaruvchisiga hamda ob’ektga munosabatini o‘zgartiruvchi nisbat qo‘shimchalari ham derivatsion xarakterga ega bo‘lib, o‘zlik nisbati -in, -n (yuvindi, kiyindi), majhul nisbati -il, -l (yozildi, bajarildi), birgalik nisbati -ish, -sh (so‘rashdi, gapirishdi) hamda arttirma nisbati -dir, -tir, -ar, -sat (yozdirdi, o‘tkazdi, ko‘rsatdi) orqali harakatning bajarilish doirasini qayta shakllantiradi. Ravish yasovchi qo‘shimchalar esa maxsus chegaralangan tizimni tashkil etib, chegaralash va usulni anglatuvchi -cha (bizcha, uzunligicha, o‘zbekcha), o‘zlashma manbali va tarz-holatni bildiruvchi -an (rasman, axloqan, qisman, ruhan) hamda butunlik holatini ko‘rsatuvchi -layin, -lay (tiriklayin, butunlay) affikslari orqali harakat va holatning turli ko‘rinishlarini aniq belgilab beradi.

So‘z yasovchi qo‘shimchalarning tildagi faolligi bir xil emas; ular unumlilik darajasi va derivatsion imkoniyatlariga ko‘ra unumli hamda unumsiz turlarga ajratiladi. Unumli qo‘shimchalar hozirgi zamonaviy o‘zbek tilida faol ravishda yangi leksik birliklar, neologizmlar va terminlarni hosil qilish xususiyatiga ega bo‘lib, ularga -chi, -lik, -siz, -la, -li kabi affikslar misol bo‘ladi. Aksincha, unumsiz qo‘shimchalar hozirgi tilda yangi so‘z hosil qilish qobiliyatini yo‘qotgan va faqat tarixiy hamda tayyor so‘zlar tarkibidagina saqlanib qolgan birliklardir. Ot yasovchi -g‘och (qaldirg‘och), -ak (ko‘rshapalak, kuzak), sifat yasovchi -g‘ir (epchil, sezgir), -och (yalang‘och), hamda fe’l yasovchi -ir (tsirqir), -k (so‘zamol) qo‘shimchalari unumsiz affikslarning yorqin namunalaridir. Shuningdek, so‘z yasalishi tizimida fonetik variantlilik va sinonimiya hodisasi muhim rol o‘ynaydi. Qo‘shimchalarning variantlilik xususiyati o‘zak oxiridagi unli yoki undoshlarning jarangli-jarangsizligiga qarab uyg‘unlashuv qoidalari asosida yuzaga keladi (-gi, -ki, -g‘i, -qi kabi). Sinonimik munosabatda esa turli affikslar bir xil semantik ma’noni ifodalash uchun xizmat qiladi; masalan, o‘zbek tilidagi -li hamda arabcha-forscha o‘zlashma -dor qo‘shimchalari (hosilli va hosildor) parallel ravishda bir xil belgi-xususiyatni shakllantirishga xizmat qiladi, bu esa tilning leksik-grammatik imkoniyatlari va tejamkorligini oshiradi. So‘z yasovchi qo‘shimchalar nafaqat tilning leksik va grammatik bazasini kengaytirtirish, balki turli uslublarda matnning ta’sirchanligi, aniqligi va emotsionalligini ta’minlashda ham alohida amaliy hamda uslubiy qiymatga egadir. Ilmiy va publitsistik uslubda aniqlik, obyektivlik va tizimlilikni ta’minlovchi hamda tushunchalarni qat’iy chegaralovchi affikslar, masalan, -shunos, -shunoslik, -lik, -iy kabi qo‘shimchalar soha terminologiyasining asosiy ustunlarini tashkil qiladi. Badiiy uslubda va og‘zaki nutqda esa ekspressivlik, subyektiv baho va emotsional bo‘yoqdorlikni yuzaga keltiruvchi -shoq, -choq, -jon, -xon singari qo‘shimchalar orqali muallif yoki so‘zlovchi o‘zining ichki ruhiy holatini, kichraytish-erkalash hamda hurmat-ehtirom munosabatini yuksak mahorat bilan yetkazib bera oladi. Global axborot va texnologiyalar asrida unumli so‘z yasovchi qo‘shimchalar yangi kirib kelayotgan tushunchalarni o‘zbeklashtirish va neologizmlar yaratishda eng asosiy qurol vazifasini o‘tamoqda. Xususan, raqamli texnologiyalar, soha mutaxassisliklari va ijtimoiy jarayonlarni ifodalashda -chi, -lik, -lash qo‘shimchalari yordamida o‘zbek tilining tabiiy ichki imkoniyatlari hisobiga yangi so‘zlar muvaffaqiyatli shakllantirilmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili so‘z yasovchi qo‘shimchalar tizimini chuqur va har tomonlama o‘rganish tilning nazariy va amaliy uslubshunosligini boyitish bilan birga, kelajakda kompyuter lingvistikasi, avtomatik matn tahlili, mashina tarjimasi hamda axborot-qidiruv tizimlarini rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 320 b.
2. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. — Toshkent: Excellent Polygraphy, 2020
3. Mahmudov N., Madvaliyev A. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2020.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
5. https://scientific-jl.com/obr/article/view/7079